

Памяць пра легенды

«Выбар зроблены...»

Абыякавае ці азлобленае, а то і жорсткае стаўленне сучаснікаў да асоб, якія выступалі з новымі, разбуральнымі для былых уяўленняў ідэямі, часта было адной з горкіх прыкмет стварэння духоўнай культуры. Але наступным пакаленням — праз меншы ці большы час — людзі, чые імёны ўвайшлі ў сусветную гісторыю пазнання, здаюцца ўдачлівымі абраннікамі лёсу, паколькі пасмяротная слава залоціць святлом поспеху іхняе жыццё. Аднак уважлівы позірк на іх лёс адчыняе надзвычайнае напружанне барацьбы за свае ідэалы, супрацьстаянне неразуменню, непрымання, гвалту...

Да ліку змагароў, герояў, падзвіжнікаў належаў і беларускі філосаф XVI стагоддзя Сымон Будны, асоба шматгранная і энергічная. Мысліцель, пісьменнік, перакладчык і палеміст, тэолаг і выдавец, выдатны філолаг, адзін з самых адукаваных інтэлектуалаў свайго часу, ён унёс істотны ўклад у развіццё беларускай культуры. Будны прадоўжыў справу Францыска Скарыны — садзейнічаў адкрыццю друкарань у Нясвіжы, Заслаўі, Лоску і быў аўтарам выдадзеных там кніг. Творы Скарыны і Буднага заклалі падмурак беларускай літаратурнай мовы. Ідэі Сымона Буднага фарміравалі духоўны свет пэўных колаў Вялікага княства Літоўскага. Ён першым ў еўрапейскай навуцы зрабіў крытычны аналіз Новага завета. Гэта, несумненна, навуковы подзвіг, які патрабаваў вялікіх ведаў, смеласці думкі, духоўнай адвагі. Ніхто ж раней на такую справу не асмельваўся. Тлумачальнікі Бібліі, што папярэднічалі Буднаму,

не ставілі пад сумненне яе аўтарытэтнасць і аўтарытэтнасць заснаваных на ёй галоўных дагматаў хрысціянскай веры. Выдатныя дзеячы Рэфармацыі — Лютар, Цвінглі, Кальвін — з усёй лютасцю абрушваліся на разбэшчаную каталіцкую царкву, але замест яе стварылі новыя, не менш нецярпімыя да ідэйных праціўнікаў і іншаверцаў.

Будны не спыніўся на рэфармацыі хрысціянства, ён стаў яго разбуральнікам, абраў сабе ролю анатама непарушных раней дакументаў хрысціянскай рэлігійнасці. Аналагічнае зрабіў Спіноза, але праз стагоддзе. За сто гадоў, якія аддзялялі працы абодвух мысліцеляў, накопліваліся веды, выпявалі новыя ідэі і патрэбы, складвалася новая фармацыя. «Багаслоўска-палітычны трактат» Спінозы, блізкі па сэнсу і зместу каментарыям Буднага да Новага завета, выклікаў абурэнне і нянавісьць каталіцкіх і пратэстанцкіх колаў і ў 1674 годзе быў забаронены. Твор Буднага знішчаўся на кастрах стагоддзем раней. Трэба сказаць, што Спіноза напісаў сваю кнігу на латыні, прызначаючы яе для вузкай чытацкай аўдыторыі; крытычная ж праца Буднага публікавалася на польскай мове, гэта значыць арыентавалася на шырокія пласты чытачоў Польшчы і Вялікага княства.

Буднаму надарыўся цяжкі лёс. Ён зведаў ганенні, гібель сваіх прац, вырачэнне былых сяброў і памёр у галечы і адзіноце пад радасныя воклічы ворагаў.

Такі існаваў чын жыцця. Чалавек, які рабіў замах на асновы пануючай ідэалогіі, абвяшчаўся ерэтыком і падлягаў усім відам духоўнага гвалту, адлучэнню ад грамадства, фізічнай ізаляцыі ці знішчэнню. Сымон Будны быў ерэтыком. Не толькі па натуре, па духу, па сэнсу дзейнасці. Аб'яўлены ерэтыком афіцыйна, ён здабыў сабе гнеў усіх цэркваў хрысціянскага толку, якія дзейнічалі на Беларусі, Літве, Польшчы, і нават у партыі антытрынітарыяў погляды яго акрэсліваліся як ерэтычныя.

Першыя дакументальныя звесткі пра Буднага адносяцца да 1558 года, калі ён прыбыў у Вільню па запрашэнні канцлера Мікалая Радзівіла і заняў пасаду

катэхізіста пры віленскай кальвінісцкай грамадзе. Зразумела, канцлер запрашаў яго ў Вільню зусім не як ерэтыка. Наўрад ці, сустрэўшыся з Будным, Радзівіл мог запозрыць у маладым чалавеку носьбіта экстрэмальных поглядаў. Ён убачыў у земляку памяркоўнага пратэстанта, чалавека, адоранага розумам, здольнасцямі пераканаўча разважаць і прапаведаваць, адным словам, знайшоў у Будным асобу, карысную для сваёй справы — справы сцвярджэння на Беларусі і Літве кальвінізму. Ды і хто мог прадказаць, што чалавек, наняты для выканання шэраговых функцый у пратэстанцкай суполцы, пачне сумнявацца ў «несумненным» — боскім паходжанні Хрыста, існаванні пекла, пра якое скажа, што гэта не больш чым пакуты нячыстага сумлення ў зямным жыцці; што выкажа надзвычайныя палітычныя здольнасці і ўзначаліць рух літоўскіх братоў. (Літоўскімі братамі называлі сябе антытрынітарыі на Беларусі і Літве ў адрозненне ад польскіх братоў.)

Усё жыццё Буднага — гэта напружаны пошук сапраўдных ведаў і пропаведзь іх. Эвалюцыя ўяўленняў філосафа складаная: ад каталіцтва да кальвінізму, ад кальвінізму да крайнасцей антытрынітарызму; скончыў ён свой век атэістам. Шлях няпросты, і па ўмовах таго часу запатрабаваў выключнай духоўнай працы. Сымон Будны выйшаў з асяроддзя дробнай шляхты, гэта значыць з асяроддзя малаадукаванага, можна мовіць, непісьменнага, вольналюбівага, але не вольнадумнага. Іншымі словамі, ён, як і большасць вядомых асоб той эпохі, быў самародак; іскру божую меў ад нараджэння, яна і вяла яго па свеце, распальвала жаданне вучыцца, шукаць шчасце ў навуцы.

Месца, дзе нарадзіўся Будны, нікім дакладна не акрэслена. Сямейны маёнтак Буды, што даў яму прозвішча, мог знаходзіцца і на Гродзеншчыне, і на Падляшшы, і на мазавецкіх землях — ніхто гэтага не ведае і, хутчэй за ўсё, ужо не даведаецца ніколі.

Шмат у чым пачатак жыцця Буднага падобны да пачатку жыцця Францыска Скарыны. Як і ягоны папярэднік, Сымон чатырнаццаці гадоў узяў кайстру, атрымаў ад бацькі некалькі злотых, ад маці — блаславенне і вырушыў

спадарожнымі падводамі ў Кракаў — у Ягелонскі універсітэт, дзе па традыцыі вучыліся выхадцы з Беларусі і Літвы. Магчыма, пад час вучобы ён жыў у тых самых пакоях, дзе некалі жыў Скарына, і слухаў лекцыі ў тых жа аудыторыях, праз тую ж браму ўваходзіў на квадратны двор Калегіум Майюс. Атрымаўшы ступень бакалаўра філасофіі, Будны, падобна Скарыне, накіраваўся ў Італію. Шлях ляжаў цераз Чэхію; беларускі першадрукар у гэтыя гады яшчэ быў жывы. Леў ка даць волю фантазіі і ўявіць, як нядаўні шкаляр Будны наведвае вялікага суайчынніка ў ягоным пражскім доме.

Але ў адрозненне ад Скарыны Будны працягваў навучанне не ў Італіі, а ў Швейцарыі, мяркуюць, што ў Базельскім універсітэце. На той час у Швейцарыі зацвердзілася рэфармацыйнае вучэнне Цвінглі і Кальвіна. Апошні асталяваўся ў Жэневе, а ў Базелі быў рэфармацыйна-гуманістычны асяродак, на чале якога стаяў Себасцьян Кастэліо. Усяго толькі двума дзе сяцігоддзямі раней базельскіх гуманістаў узначальваў Эразм Ратэрдамскі. Таму Будны сфарміраваўся на яго філасофскіх ідэях, развітых паслядоўнікамі Ратэрдамскага, адным з якіх з'яўляўся Себасцьян Кастэліо, буйнейшы мысліцель першай паловы XVI стагоддзя, які першым тэарэтычна абгрунтаваў неабходнасць талерантнасці (верацярпімасці) і свабоды думкі. Будны мог быць знаёмы з Кастэліо і, прыняўшы яго вучэнне, ужо не меўся падзяляць нецярпімасці Кальвіна. Наогул аўтарытарны, дагматычны тып мыслення не ўласцівы Буднаму. Калі ж у 1553 годзе Кальвін санкцыяніраваў спаленне іспанскага вучонага, лекара, адкрывальніка сістэмы кровазвароту Мігеля Сэрвета, а потым у Цюрыху Беза — вучань і паслядоўнік Кальвіна — паслаў на смерць італьянскага антытрынітарыя Валянціна Генціліса, Будны ўспрыняў правадыроў кальвінізму такімі ж душыцелямі вольнадумства, як і рымскую апостальскую царкву.

Свабоду самавыяўлення ён лічыў галоўнай умовай здоровага развіцця грамадства. «...Хіба можа быць прызнанай улада, — пісаў Будны, — якая ўсім жадае зачыніць рот, а аднаму ці тром дазваляе папусціць лейцы, каб пісалі, што захочацца? Я прызнаю ўладу і асуджаю беспарадак, але я называю ўладай не

тое, што ты (маецца на ўвазе адрасат звяртання.— К. Т.); у цябе ўладай з'яўляецца тая, што аднойчы прынятая і патрабуецца тром, ахоўваецца ўсімі сіламі (нягледзячы на тое, добра гэта ці блага); для мяне гэта не ўлада, а тыранія і рабства, вельмі падобныя на папскія. Улада была б, калі б не гасілі дух, усё выпрабоўвалі і прымалі тое, што аказалася лепшым... Дай нам божа такую ўладу, пры якой мы не думалі б аб сабе, не прыніжалі іншых, дазвалялі казаць праўду адзін аднаму, не лічылі б сябе бязгрэшнымі...» Ці: «Трэба, каб у нас была воля размаўляць аб боскіх справах не толькі вучоным, але і простым людзям... не толькі заможным, але і бедным. Гэта цудоўная, асаблівая воля...»

Не існавала на свеце валадароў, тым больш у дзяржавах з рэлігійнай ідэалогіяй, якім спадабаліся б такія думкі і размовы. Да духоўнага, па меншай меры, паслушэнства яны не заклікаюць. Жаданне карыстацца «цудоўнай, асаблівай воляй» заўжды ёсць выклік. У пэўным сэнсе выклікам стала і незадаволенасць Буднага тымі прагматычнымі мэтамі Рэфармацыі, што ставіў Мікалай Радзівіл. Тут самы час задацца пытаннем, ці была наогул патрэба канцлеру Вялікага княства Літоўскага ў змене рэлігій, у пераходзе ў кальвінізм, калі ўсе ягоныя продкі з 1386 года, з моманту хрышчэння язычніцкай Літвы, паказвалі сябе калі не дбайнымі, дык зусім лаяльнымі каталікамі. Якой мэты ён дасягаў, падтрымоўваючы ў дзяржаве рэлігійную смуту, уцягваючы ў змену веравызнання сваю радню, шырокія колы беларускіх і літоўскіх паноў, шляхты. Што прывабіла апошніх ў кальвінісцкім вучэнні, якое было накіравана на развіццё індывідуальнай свядомасці і рэлігійнасці, адмаўлялася ад культуры Багародзіцы і святых, пакланення рэліквіям, зароку бясшлюбнасці для духавенства, патрабавала роспуску манаскіх ордэнаў, прыніжала ролю духоўных асоб у царкве, вылучалася этычным рыгарызмам. Кальвіністы больш сур'ёзна, чым любы іншы напрамак у хрысціянстве, успрынялі словы апостала Пятра: «Хто не працуе, той не есць!». Кальвінізм з'яўляўся рэлігіяй «падлеткавай» яшчэ буржуазіі, што лічыла кожную капейку і вельмі высока ставіла асабістую працу ў любой справе.

Есць шмат прычын, якія абумовілі развіты рэфармацыйны рух на беларускіх

землях. Тыя, хто прымаў рашэнні аб распаўсюджанні і матэрыяльнай падтрымцы кальвінізму, займалі самыя высокія пасады ў Вялікім княстве. Мікалай Радзівіл Чорны, як вядома, быў канцлерам, гэта значыць меў вышэйшую пасаду пасля вялікага князя. Па яго смерці канцлерам стаў Мікалай Радзівіл Руды.

Аднадумцамі братаў Радзівілаў выступалі: князь Стэфан Збаражскі — ваявода троцкі, Васілій Тышкевіч — ваявода смаленскі, Павел Сапега — ваявода наваградскі, Стась Пац — ваявода віцебскі, Юры Тышкевіч — ваявода брэсцкі, Юры Осцік — ваявода мсціслаўскі, Гаўрыла Гарнастай — ваявода менскі, Ян Хадкевіч — стараста жмудскі і земскі маршалак, Аетафі Валовіч — кашталян троцкі і падканцлер, Мікалай Тальваш — кашталян менскі, Юры Зяновіч — кашталян полацкі і інш.

Кіравалі гэтымі ўплывовымі людзьмі даволі такія практычныя меркаванні. Папершае, карысныя: секулярызацыя царкоўнай маёмасці адчыняла панам доступ да вялікіх зямельных уладанняў каталіцкіх кляштараў і касцёлаў. Нават дробная шляхта дамагалася тут выйгрышу, прымушаючы сялян працаваць і ў святочныя дні. Спачувала Рэфармацыі ніжэйшае святарства, якое імкнулася да незалежнасці ад вярхушкі кліра. Пазбаўлення ад умяшання царквы ў свецкія справы жадалі магнаты. Такія магчымасці прапанаваў жанеўскі ўзор пратэстанцкай суполкі, дзе дзве трэці кіруючых месцаў займалі недухоўныя.

Другая прычына, а магчыма, яна з'яўлялася галоўнай, заключалася ў тым, што Радзівіламі валодала ідэя адасаблення Вялікага княства ад Польшчы і абвяшчэння цалкам самастойнай дзяржавы. Гэта было б маларэальным пры захаванні на Беларусі, Літве і Украіне двух супрацьлеглых веравызнанняў — каталіцкага і праваслаўнага, бо кожнае з іх, пра што ўжо адзначалася, паняволі шукала дапамогу ў Польшчы або Масквы. Унія цэркваў, як паказаў вопыт, прыхільнікаў мела няшмат. Рэальны ідэалагічны грунт адасаблення магла даць рэфарматарская царква — аддаленая і ад польскай і ад маскоўскай.

Якія ж шанцы меў Мікалай Радзівіл Чорны, каб стаць самому ці замацаваць

фамілію на чале самастойнага гаспадарства? У XVI стагоддзі Радзівілы з'яўляліся самым магутным родам Вялікага княства Літоўскага. Напрыклад, у коннае войска яны выстаўлялі 930 вершнікаў, роднасныя ім Осцікавічы — 337, разам амаль 1300, у той час як князі Гальшанскія — 154, Сапегі — 153, Гаштольды — 466, Кішкі — 224, князі Слуцкія — 478, князі Лукомльскія — 65, Астафі Валовіч — 207, Гаўрыла Гарнастай — 49, Мікалай Тальваш — 37 і г. д. Разам са сваякамі і прыхільнікамі Радзівілы трымалі пад кантролем большую палову ўзброеных сіл дзяржавы. Аб іх уладалюбівых планах дазваляе думаць і незвычайная ўдача гэтай сям'і: дваюрадная сястра Мікалая Радзівіла Чорнага Барбара была жонкай караля Жыгімонта Аўгуста — каралевай Польшчы і вялікай княгіняй літоўскай.

Наўрад ці Сымон Будны хоць аднойчы бачыў Жыгімонта Аўгуста, а тым болей Барбару, але гісторыя адносін гэтых людзей паўплывала і на яго лёс. Роўна як ніколі ён не бачыў Івана Грознага, Малюту Скуратава, крымскага хана Даўлет-Гірэя, аднак іхнія дзеянні адбіліся на ягоных поглядах і публіцыстычнай творчасці. Ужо так складвалася жыццё, што значныя асобы ці людзі высокай пасады сваімі ўчынкамі абумоўліваюць учынкi, поспехі і няўдачы іншых. Якая б, здавалася, узаемасувязь паміж лёсам кальвінізму на Беларусі і Літве і паспяховымі паходамі Івана Грознага на мусульманскія Казань і Астрахань? На жаль, вельмі адчувальная. Перамога над Нагайскай Ардой паспрыяла Маскоўскай Русі ў 1558 годзе распачаць вайну за прыбалтыйскія землі, а яна — Лівонская вайна — прывяла да нечаканых вынікаў, якія зрабілі ўплыў на жыццё Буднага, а таксама тысяч другіх людзей, аб чым будзе моўлена ніжэй.

Падобна гэтаму каханне Барбары і Жыгімонта, якое панегірысты Радзівілаў у наступным стагоддзі параўноўвалі з трагічным каханнем Рамео і Джульеты, не прайшло бяследна для дзяржаўнага жыцця і для людзей, звязаных з Радзівіламі. Пачынаўся раман супраць правілаў (па правілах яго ніяк не павінна было быць). Бо абодва — зусім не пара: ён — наступнік трона, яна — маладая ўдава троцкага ваяводы. Стаць адной са шматлікіх каханак каралевіча Барбары не дазваляла прыналежнасць да магутнай фаміліі Літвы, для каралеўскай

нявесты ёй не хапала знатнасці. Але віленскія палацы закаханых знаходзіліся адзін насупраць другога на берагах Віліі, і Жыгімонт прыходзіў на спатканні з Барбарай тайна. Браты Радзівілы не замарудзілі ўказаць каралевічу, што яго заляцанні да іхняй сястры кідаюць цень на гонар сям'і і яму не трэба наведваць палац у іх адсутнасць. Каралевіч падпарадкаваўся. Але аднойчы, калі, як прынесла Жыгімону пагалоска, Радзівілы выправіліся на паляванне, ён парушыў слова. Апоўначы дзверы спальні адчыніліся і ўвайшлі браты Чорны і Руды, трымаючы рукі на эфесах шабель. За іх спінамі стаяў ксёндз... Шлюб быў тайны; для сваёй сям'і і польскай дзяржавы Жыгімонт заставаўся халастым. Але калі пасля смерці бацькі рашэннем сейма ён атрымаў карону, і паўстала пытанне аб шлюбе маладога караля, дык аказалася, што Польшча павінна сустрэць каралеву — літвінку з толькі што спечанай княжацкай сям'і (Радзівілы сталі князямі па грамаце папы рымскага, і гэта добра ім каштавала), ваяводскую ўдаву. Раптоўнае з'яўленне нежаданай нявесткі засмучае ці раз'юшвае любую сям'ю; няцяжка ўявіць пачуцці вярхоў гаспадарства, для якіх шлюб манарха заўсёды датычыцца разлікаў самай высокай палітыкі. Жаніцьба Жыгімонта нічога не прынесла Польшчы; атрымалася, што Польшча ўвайшла ў саюз не з другой дзяржавай, не з каралеўскай фаміліяй, а параднілася з Радзівіламі; гонар палякаў быў ушчэмлены відавочнай няроўнасцю, бессэнсоўнасцю гэтага шлюбу з пункту гледжання дзяржаўных інтарэсаў. Але маткай Жыгімону даводзілася каралева Бона — рашучая італьянка з сямейства Медзічы; яна вырашыла сітуацыю па звычайу свайго роду — у справу пайшла атрута, і хутка ненавісная ёй нявестка згарэла, як свечка.

Хоць і нядоўга, але (па жаночай лініі, «па кудзелі», як тады казалі) Радзівілы пабылі на каралеўскім троне. Так што яны мелі падставы паспытаць шчасця і «па мячу» — па мужчынскай лініі. Барбара сканала ў 1551 годзе, двума гадамі пазней Радзівіл адчыніў першы кальвінісцкі збор (царкву) у Вільні, у 1557 годзе сабраўся ўстаноўчы сінод беларуска-літоўскіх кальвіністаў, а ў 1563 годзе на Віленскім сейме яны дамагліся ў Жыгімонта прывілея, які зраўноўваў у правах з каталікамі шляхту і баяр як «рускай, так і ўскай

хрысціянскай веры», гэта значыць і ўсіх пратэстантаў. У якасці свецкай і таннай царквы пратэстантызм адпавядаў жаданням гарадскога жыхарства, прапаведнікі яго сустракалі разуменне і падтрымку рамеснікаў і купецтва. І каб усвядоміць, чаму яна была танная, варта звярнуцца да апісання віленскага збора: «Уся зала, прызначаная для малення, была зацягнута чорнай тканінай з белым крыжам пасярэдзіне і другім, які вісеў на сцяне. На стале стаялі два падсвечнікі». І усё: Ні золата, ні срэбра, ні скульптуры — нічога каштоўнага, раскошнага, што з'яўлялася абавязковым атрыбутам касцёла і што пратэстанты кпліва называлі “дубовымі багамі”, “ліпавымі Ісусамі”, “балванамі”.

Але без заможных апекуноў, без людзей, згодных фінансаваць будаўніцтва збораў, утрымліваць прапаведнікаў, настаўнікаў, катэхізістаў, адчыняць друкарні, зацвярджаць новую, няхай і больш танную царкву было б немагчыма. Для яе патрабаваліся святары, тэолагі, паэты — не любя, а адукаваныя, энергічныя, а такія не бываюць паслухмянымі функцыянерамі. У рэальным жыцці ўсё моцна пераплятаецца — асабістыя жаданні могуць набываць сілу дзяржаўных інтарэсаў, апошнія ж прыцягваюць энтузіастаў, якія мысляць інакш, чым пачынальнікі і куратары руху, і без боязі парушаюць акрэсленыя ім межы дзеля сцвярджэння сваіх ідэй.

Адносіны да пратэстанцтва, наогул мэты і сэнс жыцця Буднага і ягоных мецэнатаў на Беларусі — Радзівіла, Валовіча, Дарагастайскага, Кішкі — былі розныя. На нейкі тэрмін іх інтарэсы сутыкаліся, але застацца абмежаваным выканаўцам Будны не збіраўся: як натура творчая, ён меў патрэбу ў самавыяўленні, а вернасць ісціне лічыў за вышэйшую годнасць.

Але адна справа адчуваць душэўную нязгodu з тым, што ёсць, дзівіцца лёгкаважжасці ці абсурднасці многіх дагматаў веры, і другая — выказаць свае пачуцці і думкі ў пазітыўнай сістэме. Першае лёгка пераходзіць у скептычную абыякавасць, другое патрабуе крапатлівай працы. Будны праслужыў катэхізістам два гады і не змарнаваў гэты час. Праўда, і ўмовы ягонай службы былі не самымі горшымі: заняткі ен праводзіў у нядзелю, аўторак і пятніцу па

шэсць гадзін пасля абеду, за што атрымліваў дзесяць злых на месяц і стол у міністра (прапаведніка). Так, Будны жыў у бядоце, але меў дастаткова часу для чытання, роздуму і навуковых спрэчак. Тут, у Вільні, ён адкрыў для сябе прыступныя месцы хрысціянскага веравучэння, на якіх засяродзіўся ў галоўных сваіх працах.

У 1560 годзе Буднага прызначаюць міністрам у Клецк, што належаў Мікалаю Радзівілу Чорнаму, і з тае пары яго жыццё праходзіла ў маленькіх беларускіх гарадах і мястэчках — Клецку, Лоску, Нясвіжы, Заслаўі, Хоўхлаве, Іўі.

Дарэчы, да нашых часоў захаваліся будынкі друкарні ў Нясвіжы, дзе Будны працаваў. Шмат што, на жаль, знікла. Толькі куча камянёў абазначае месца Лоскага замка, у якім таксама была друкарня, што выдала лепшыя кнігі беларускай Рэфармацыі. Маецца адзіная выява Сымона Буднага ў кнізе езуіцкага аўтара, шаржыраваны партрэт у профіль — Будны ў пекле, у хвалях кіпячай серы. Але, відаць, нейкае падабенства гэты твор зберагае, аўтар ведаў Буднага асабіста. У сённяшнім выяўленчым мастацтве ёсць ужо шэрагі жывапісных і графічных работ, прысвечаных мысліцелю, а таксама скульптура — у Нясвіжы стаіць абок кафедральнага касцёла паблізу былой друкарні.

Пасада міністра ў Клецку была, несумненна, павышэннем. Будны меў права на пропаведзь, «дарослую» аўдыторыю, да лепшага змянілася яго матэрыяльнае становішча: ён атрымаў ва ўладанне двор з сялянамі, уласны дом, прыслугу, дастатак. У дваццаці вярстах ад Клецка знаходзіўся Нясвіж, які пры Мікалаі Чорным набыў правы другой сталіцы Вялікага княства Літоўскага, паколькі Радзівіл дамогся каралеўскага прывілея на ўтрыманне ў сваім замку дзяржаўнага архіва. Больш часу Будны праводзіў менавіта ў Нясвіжы, дзе жылі яго асвечаныя аднадумцы — міністр нясвіжскага збору Крышкоўскі і браты Кавячынскія — прызначаныя Радзівілам кіраўнікі горада і замка. Гэта былі людзі дзелавыя, і разам з Будным узяліся за кнігавыданне. Мікалай Радзівіл Чорны выдзяліў сродкі, і хутка ў Нясвіжы ўзнікла друкарня — трэццяя ў Вялікім

княстве пасля скарынаўскай і другая на ўласна беларускіх землях (першая друкарня на Беларусі пачала працаваць у Брэсце ў 1558 годзе, таксама належала Радзівілам). Тут у 1562 годзе выходзяць кнігі: «Катэхізіс, гэта значыць навук старажытная хрысціянская ад святога пісьма для простых людзей мовы рускай, у пытаннях і адказах сабраная» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад богам» — абедзве на старабеларускай літаратурнай мове; двума гадамі пазней — «Размова святога Юстына філосафа і пакутніка з Трыфанам Іудзеем» — на польскай. Галоўным аўтарам гэтых твораў выступіў Будны. У аснову «Катэхізіса» ляглі канспекты тых урокаў, якія ён даваў у сталічнай кальвінісцкай школе (віленская кальвінісцкая суполка была беларускай па свайму складу).

У нясвіжскай друкарні выдадзены і іншыя працы філосафа: «Апокрыф», «Аб зачацці сына божага», прадмова да так званай брэсцкай Бібліі. Потым друкарня перамясцілася ў Заслаўе і ў Лоск, дзе выйшлі асноўныя творы Буднага: пераклад Новага завета з каментарыямі, «Аб галоўнейшых палажэннях хрысціянскай веры», «Аб свецкай уладзе». Яму належаць працы і на лацінскай мове. Апроч лістоў і вершаваных прысвячэнняў даследчыкі спадчыны Буднага лічаць за ім болей дваццаці надрукаваных твораў. Галоўным чынам гэта працы рэлігійнага характару, але такім быў дух XVI стагоддзя — ідэалогія яшчэ мела тэалагічную форму.

Светапогляд Буднага належаў да эпохі Адраджэння; сам рацыянальны стыль мыслення філосафа супярэчыў артадаксальнаму тэалагічнаму мысленню.

Выдавецкая справа, распачатая на Беларусі і Літве Скарынам і працягнутая Будным, мела і палітычнае значэнне — валоданне кнігай перастала быць прывілеяй духоўнай і свецкай эліты. Хоць бы ў сілу кошту: цана друкаванай кнігі паменшылася ў чатыры-пяць разоў, што зрабіла яе адносна агульнадаступнай і таму ідэалагічна дзейснай. На жаль, многія творы Буднага не захаваліся. Так, не дайшло да нас узгаданае «Апраўданне грэшнага чалавека перад богам» — увесь тыраж быў кінуты ў агонь у разгар

Контррэфармацыі. Зберагліся лічаныя экзэмпляры ад іншых выданняў Буднага.

Першы кніжны касцёр на Беларусі і Літве, арганізаваны віленскімі езуітамі, запалаў у 1581 годзе. Стыхійна такія каштоўныя акцыі не адбываюцца, знішчэнне кніг заўжды — справа падрыхтаваная: трэба скласці спіс выданняў, якія раздражняюць пэўную групоўку, скупіць іх ці набыць з вялікай, натуральна, пераплатай, сабраць веруючых, распаліць іх цёмныя пачуцці, даць напрамак іхнім прымхам і фанатызму, знайсці адказных выканаўцаў і да таго падобнае. У агонь кідалі кнігі ўсіх іншаверцаў, але перш-наперш арыянскую літаратуру. І тут працам Буднага аддавалася перавага, бо аўтар чорным па беламу адмаўляў боскае паходжанне Хрыста, лічачы яго звычайным чалавекам, таленавітым тлумачальнікам Бібліі, героем і пакутнікам сваёй узнеслай пропаведзі, і саму Біблію трактаваў як літаратурны помнік старажытнасці. Непрызнанне спрадвечнасці Хрыста аўтаматычна прыводзіла да адмаўлення Бога, бо ў хрысціянстве Хрыстос — неад'емная частка Тройцы. Няма сына божага — няма Тройцы, першага і другога прышэсцяў, канца свету і г. д. Тады каму і якімі словамі маліцца? Як пазітыўна ўявіць Бога, калі касуецца яго антрапаморфная іпастась? Як дзёрзкае блюзнерства ўспрымалася і адмаўленне бесмяротнасці душы, замагільнага свету, пекла і раю. «Душа — гэта ні што іншае, як чалавечае жыццё, — пісаў Будны, — думка, што быццам існуе нейкая душа, якая пасля выпрабаванняў смерці церпіць пакуты ці весяліцца на небе, з'яўляецца байкай».

Будны быў не адзінока ў гэтых поглядах; таго ж меркавання трымаўся, напрыклад, яго сучаснік, выдатны французскі мысліцель, аўтар знакамітых «Вопытаў» Мішэль Мантэнь. Праўда, не яны выступілі тут адкрывальнікамі: сама ідэя канечнасці душы нарадзілася тысячагоддзем раней — у асяроддзі тлумачальнікаў Арыстоцеля. Не з'явіліся новымі і ідэі Рэфармацыі; выступленні Лютэра, а потым Цвінглі і Кальвіна зусім не сталі адкрыццём. На гэты час ідэі неабходнасці рэлігійнай і царкоўнай перабудовы мелі за сабой двухсотгадовую гісторыю, сваіх шырока вядомых выразнікаў, традыцыю і прыхільнікаў.

Асновы рэфармацыйнага вучэння заклалі філосафы Дунс Скот (1266-1308), які даводзіў, што паміж светам і Богам няма ніякіх адносін неабходнасці, абессмяротнасць душы — адна з недаказальных ісцін веры, а таксама Роджэр Бэкан (1214-1294) і Вільгельм Окам (1300-1349), што аддзялілі навуку ад тэалогіі, розум ад веры, лічачы немагчымым даказаць логікай стварэнне свету Богам і быццё Бога.

Нямецкія містыкі XIV стагоддзя Экгарт і Таўлер перанеслі дамінанту богаразумення ў вобласць унутранага рэлігійнага вопыту, што зрабіла містычны змест Бога даступным кожнаму, а не толькі кліру. Гэтае вучэнне ставіла асобу чалавека побач з Богам, дазваляла іх непасрэднае — без дапамогі святара — з'яднанне. Шырокая захопленасць такімі ідэямі філосафаў і містыкаў выклікала патрэбу ў асабістым знаёмстве веруючых з Бібліяй — таму з'явіліся пераклады Новага завета на народныя мовы і так званыя пленарыі, гэта значыць тлумачэнні евангелляў і пасланняў апосталаў таксама на народнай мове. Друкавальны станок Гутэнберга дазволіў зрабіць іх агульнадаступнымі. Але адным з галоўных пачынальнікаў Рэфармацыі быў манах Марсілій Падуанскі, які ў 1324 годзе абвясціў праграму неабходных перамен. Ён аспрэчваў уладу духавенства дараваць грахі, даводзіў, што апраўданне ідзе праз веру, а не праз справы, якія могуць і не выяўляць веры, патрабаваў ураўняць папу рымскага з усімі святарамі, адмовіцца ад рэлігійнага прымусу і тым больш ад крымінальнага пакарання царквой за ератызм. Падуанскі адымаў у царквы ўсю вобласць свецкіх інтарэсаў, раўнаваў недухоўных з духавенствам.

Рэфармацыя XVI стагоддзя развіла ідэі Марсілія ў духу адносін індывідуума і царквы, а не толькі адносін дзяржавы да царквы і абшчыны да дзяржавы. Але сутнасць, зразумела, не гэтулькі ў навізне ці старадаўнасці ідэй, сутнасць — у іх інтэрпрэтацыі; у XVI стагоддзі рацыянальныя тлумачэнні свету прыводзілі да сцвярджэння якасна іншых навукі і маралі. Выкідаючы з апошняй ідэю замагільнай аддзякі, Будны тым самым мяняў аснову маральнасці. Усё мусіла трактавацца праз натуральныя прычыны. Розум ні ў чым не падпарадкоўваецца веры. На веру прымаецца толькі тое, што паддаецца рацыянальнаму

тлумачэнню.

Увага да Буднага, да яго філасофскай спадчыны — заслуга нашага стагоддзя. Зараз гісторыя Рэфармацыі і Контррэфармацыі, гісторыя культуры XVI стагоддзя не мысляцца без звяртання да прац гэтага смелага мысліцеля.

Аналізу яго творчасці прысвечаны і многія даследаванні беларускіх вучоных.

Будны нарадзіўся і дзейнічаў у цікавую, драматычную эпоху, яна яго выхавала, і ён задаволіў яе вышэйшыя духоўныя патрэбы. Ягонае імя і справы зніклі з культурнага ўжытку наступных пакаленняў не таму, што ён жыў раней, чым павінен быў жыць ў адпаведнасці са сваім талентам, і што жыў у «мядзвежым куце» Еўропы. Будны, які адважыўся на навуковую крытыку святога пісання, не меў бы пакою, прызнання і поспеху ў ніводнай краіне Еўропы. Больш таго, у іншай еўрапейскай дзяржаве лёс яго знаходзіўся б у большай небяспецы. На той час менавіта на Беларусі і Літве дзякуючы гістарычнаму суіснаванню дзвюх, а потым і трох цэркваў — праваслаўнай, каталіцкай, пратэстанцкай — выпрацаваліся нормы талерантнасці, па крайняй меры, рэлігійнай аб'якавасці. Тут рэлігійная барацьба ніколі не прымала такіх жорсткіх формаў, як у Заходняй Еўропе, і рэлігійныя ганенні не былі такімі суровымі, як у Маскоўскай Русі, дзе панавала ідэалогія адной царквы. Тут не секлі галовы, не кідалі ў сутарэнні, не спальвалі на агні іншаверцаў. Каб адчуць гэтую розніцу, дастаткова прыгадаць Варфаламееўскую ноч у Парыжы, калі каталікі выразалі дваццаць тысяч пратэстантаў і развязалі братазабойчую вайну, што цягнулася два дзесяцігоддзі; ці трыццацігадовую вайну ў Германіі; ці драматычную барацьбу англійскіх саслоўяў са Сцюартамі; ці беспрэцэдэнтны ўчынак іспанскага караля Філіпа II, які абвясціў ерэтыкамі ўсё насельніцтва Нідэрландаў.

Рэлігійнае вольнадумства не даравалася і Іванам Грозным. Аб існаванні ў Маскве двух цэркваў ці хоць бы розных плыняў праваслаўя забаранялася і мысліць. Абвінавачаны ў пратэстанцкіх поглядах дваранін Федар Башкін быў

прылюдна спалены, ягоны брат Мацвей трапіў у манастырскі астрог; з Масквы на Віцебшчыну ўцёк рэфарматар праваслаўя Фядосій Касы, дзе погляды яго распаўсюдзіліся сярод гарадскога жыхарства; вядомы водца «нестяжателей» старац Арцёмій апынуўся на Салаўках, адкуль, праўда, яму пашанцавала збегчы на Беларусь. Ен жыў у Слуцку, паблізу Клецка і Нясвіжа, і Будны меў з ім стасункі — перапісваўся, пасылаў яму свае кнігі, магчыма, яны і сустракаліся. Цікава адзначыць, што Арцёмій, сам абвешчаны ў Маскве ерэтыком, абвінавачваў Буднага ў жаданні «разрушыць Хрыстову веру злодейскими методами дьявольскаго замысла и подлога». Лісты стараца да Буднага захаваліся, таму некалькі радкоў з аднаго паслання варта працытаваць, каб атрымаць уяўленне пра слуцкага апанента Буднага:

«...Днешь уже не распросиш, твоя милость, листы своими и пред тым устне говорил еси, отписати ми до твоей милости которья речи вашей церкви сподобались мне. А мы, боячися Бога, не смеем церковию именновати сонмиц ваших. Вемы бо святую соборную апостольскую церков, в которую дух святыи глаголал пророки, и святыи апостолы научили, и богоноснии отцы подтвердили, от единого и того же святого просветившеся духа животворящего, которая держит предания святых, пачеже самого святого духа законоположенна, цела и невредна, о начала и доныне сгласно, от восток солне чных даже и до запад в всей поднебесней идеже сбор православных

христиан собирается. А в вашнх богопротивных сонмицах немаш ни единого согласна, окром мясоединна и еже не имети поста по уставу церковному, по реченному: им же Бог чрево. Вся же наука ваша ругатися церкви христовой и истинным христианом. Для того мнози не к тому люторы, но ругатели прозывают вас, бо всему вы божественному священно действу церковному ругаетесь, яко жида и вси безбожныи еретици. И таковыя злыя науки держачи, еще христианы именоватися смеете. Мы же не токмо люторов самых, но и именующих их христианы, и тых за правдивых христиан не личим, котории разум снедоша смертнюю трутизну ругательских наук, пачеже еретических: затым аще и велику силу божна слова снедают, не на лучшее, но на горшее

устрается им, не от силы слова, но от нездравия приемлющих е...

Прошу твою милость, господина моего, е сли е ще не со ве ршен но жи до вствуе ши , престани, ругаяся церквам божнам, и прииди, покайся к богу, оставив, пачеже оплевав плевелосеятеля еретическая учениа гордых человек, темное изобретение на погибель душам приемлющим сиа».

На землях Вялікага княства не было нават кніжных кастроў, яны запалалі з пачаткам Контррэфармацыі, каталіцкай экспансіі. Наступ яе на Беларусі і Літве датуецца 1564 годам, калі ў Вільні з'явілася першая партыя езуітаў. Па дзіўнай выпадковасці, а можа і наўмысна, іх аказа лася трынаццаць чалавек — чортаў тузін. «Чортава семя»,— называў езуітаў Будны. І сапраўды, яны выявілі незвычайную энергію. Праз дваццаць гадоў у Вялікім княстве іх ужо налічвалі 300 чалавек, сярод якіх 250 — мясцовага паходжання. На сумленні езуітаў, бясспрэчна, шмат благіх учынкаў. Але будзе няправільна акрэсліваць іх дзейнасць толькі чорнымі фарбамі. Ім належыць несумненная заслуга ў развіцці адукацыі: яны стварылі на тэрыторыі Беларусі і Літвы шырокую сетку калегій, дзе практычна маглі вучыцца ўсе, каму хацелася набыць веды. Езуіты здолелі арганізаваць і ўтрымліваць першую ва Усходняй Еўропе вышэйшую навучальную ўстанову — Віленскі універсітэт. Ініцыятарамі адкрыцця універсітэта былі пратэстанты, але здзейсніць сваю добрую задуму ім не ўдалося. У пастаноўцы школьнай справы езуіты перасягнулі ўсіх іншаверцаў: хіба толькі арыянская Іўеўская школа не саступала іхнім калегіям. Відаць, таму, што рэктарам яе з'яўляўся вядомы філосаф і пісьменнік, блізкі сябра Буднага Ян Ліцынін Намыслоўскі. Як мяркуюць даследчыкі, Будны рэдагаваў «Павучальныя сэнтэнцыі» — падручнік, напісаны Намыслоўскім спецыяльна для сваёй школы.

Добрая кальвінісцкая школа дзейнічала ў Слуцку, але яна ўзнікла ўжо пасля смерці Буднага. Адной з першых, адкрытых езуітамі на Беларусі, была Полацкая калегія, якая праіснавала да XIX стагоддзя. Яна адчыніла свае дзверы ў 1584 годзе, і Будны прыязджаў сюды для палемічных дыспутаў з настаўнікамі.

Дзеля прапаганды сваіх ідэй мысліцель выкарыстоўваў любую магчымасць і выказаў сапраўднае падзвіжніцтва. Ён адсылаў свае працы і лісты ў Швейцарыю дзелячу рэфармацыі Генрыху Булінгеру, у Англію — гісторыку Дж. Фоксу, палемізаваў з цюрыхскім прафесарам тэалогіі Есісам Сімле рам. Будны не абмяжоўваўся толькі пісаным словам. Ён — казаннік, любіў жывыя зносіны,

сустрэчы з аудыторыяй і праціўнікамі; спрэчка, вуснае слова, перамога ў дэбатах давалі тое задаволенне рэальна адчуваемай сутычкі ідэй і думак, нараджэння аргументаў, якога не магла даць замкнёная пісьменніцкая праца. То ён ехаў пад Лепель да Васіля Цяпінскага, то ў Брэст, то ў Вільню на сустрэчу з Пятром Мсціслаўцам, то на сінод у Венграў, то на дыступ у Наваградак. Разам з сябрам Фабіянам Даманоўскім Будны неаднойчы наведваў Полацк. Дыспуты прыцягвалі шляхту, гараджан, а Полацк (заняты ў 1563 годзе войскамі Івана Грознага і вызвалены Стэфанам Баторыям ў 1579 годзе) з'яўляўся для антаганістаў неабжытай яшчэ тэрыторыяй, дзе кожны спадзяваўся ўзрасціць зерне сваей веры. Не шмат дасягнулі ў гэтым езуіты, але яшчэ менш арыяне: у Полацку быў адчынены адзін пратэстанцкі — кальвінісцкі — збор, ды і той заняпалы, арыянскія ж погляды там прыхільнікаў зусім не знайшлі.

Наогул ва ўсім полацкім ваяводстве дзейнічала пяць збораў, у віцебскім — сем, у брэсцкім — восем, у менскім — адзінаццаць, у мсціслаўскім — два. Галоўнай апорай арыян сталі наваградскія землі і вялікія ўладанні кашталяна Івана Кішкі, якому належала 70 гарадоў і мястэчак і амаль 400 вёсак, у тым ліку Лоск і Іўе — значныя асяродкі асветы на Беларусі. Пасля смерці Кішкі ў 1592 годзе ягоныя наступнікі насуперак пакінутаму кашталянам тэстаменту пачалі аддаваць арыянскія зборы кальвіністам. Спыніла дзейнасць Іўеўская школа — вынік шматгадовых клопатаў Буднага і яго сяброў, страцілі палемічную вастрэню выданні лоскай друкарні, славу якой прынеслі выдадзеныя тут кнігі Буднага. Гэты адчувальны ўдар па арыянах аслабіў агульныя пазіцыі рэфармацыйнага руху ў Вялікім княстве Літоўскім перад націскам езуітаў.

Перамога Контррэфармацыі на Беларусі і Літве была забяспечана не толькі намаганнямі езуітаў ці каталіцкай царквы ў цэлым. Неабходныя ўмовы для паражэння Рэфармацыі стварыла тут Люблінская унія 1569 года, што аб'яднала, як адзначалася вышэй, Польшчу і Вялікае княства Літоўскае ў адзіную федэратыўную дзяржаву. Страта вялікіх і лепшых тэрыторый (палякі пад час перагавораў аб уніі занялі сілай Валынь, Падляшша і Кіеў, а даць ім адпор Вялікае княства не магло, бо саслабела ў Лівонскай вайне і бітвах з маскоўскімі войскамі), дзяржаўнай аўтаноміі не маглі не здавацца беларуска-літоўскім панам і шляхце паражэннем справы, якая яшчэ дзесяць гадоў назад мроілася ім выйгрышнай і карыснай. Усведамленне новай палітычнай рэальнасці, змены і перагруповкі сіл выявілася ў пераходзе з кальвінізму ў каталіцызм найбольш чуйнай да кан'юнктуры шляхты. Зразумела, не ўсе мянялі ве ру, не пагалоўна; дробная праваслаўная шляхта наогул мала схілялася да каталіцтва, большая яе частка прыняла уніяцтва, але гэта — справа наступнага стагоддзя. Не перайшлі ў каталіцызм, ці лепш сказаць, не вярнуліся напачатку і самыя моцныя магнаты. Больш таго, нават спрабавалі супраціўляцца. Напрыклад, калі ў 1579 годзе кароль Рэчы Паспалітай Стэфан Баторый даў езуітам дыплом, згодна з якім Віленская калегія ператваралася ў акадэмію (універсітэт), дык канцлер Мікалай Радзівіл Руды, хавальнік вялікай пячаткі

Княства, і падканцлер Астафій Валовіч, што валодаў малой дзяржаўнай пячаткай (абодва — пратэстанты), адмовіліся прыкласці іх да гэтага дакумента, без чаго ён не мог набыць законнай сілы.

Дарэчы, Валовіч быў пратэктарам Буднага, сябраваў з ім і, пэўна, зведаў яго духоўны ўплыў. У гэтых адносінах вельмі паказальны тэстамент Валовіча, які абвяшчаў волю чэлядзі. Другім уплывовым мецэнатам Буднага можна назваць узгаданага вышэй віленскага кашталяна Івана Кішку, уладара Лоска і Ёўя, фундатара лоскай друкарні. Апякунства памянёных беларускіх магнатаў дазволіла Буднаму выдаць нават такія творы, супраць публікацыі якіх было кіраўніцтва польскага крыла арыян.

Па іроніі лёсу адным з першых перайшоў у каталіцызм сын Мікалая Радзівіла Чорнага — Мікалай Крыштаф па мянушцы Сіротка. Вяртанне маладога князя да «ісцінай» веры было заслугай першага рэктара віленскага універсітэта Пятра Скаргі — пісьменніка і палеміста, чалавека вельмі адоранага, выдатнага прапаведніка, дзейнага прапагандыста ідэй царкоўнай уніі, перакананага праціўніка пратэстанцтва. Як сведчыць легенда, мае да гэтага дачыненне і хвароба Сіроткі: нібыта ён ужо паміраў і даў абяцанне, што калі злітуецца над ім Бог, дык стане каталіком, як дзед і прадзед, і паедзе ў Рым, апостальскую сталіцу. Бог злітаваўся — захаваў яму жыццё, Сіротка падарожнічаў у Італію, бачыў папу, пасля чаго езуіты прыгарнуліся да Радзівілаў нясвіжскай лініі, атрымалі ад іх падтрымку і, цешачы гонар роду, спарадзілі шэраг панегірычных паданняў. Адно з іх сцвярджае, што прозвішча Радзівіл пачынальнік роду атрымаў ад вялікага князя Гедыміна за тое, што радзіў яму пабудавачь замак і горад на рацэ Віліі (Вільню).

Пры Сіротцы ўсіх кальвіністаў і арыян прымусілі пакінуць Нясвіж, Клецк, Ішкальдзь, Койданава. Шматгадовая праца арыянскіх прапаведнікаў аказалася марнай.

Наогул пасля Люблінскай уніі развіццё пратэстанцтва на Беларусі і Літве перапынілася, наступленне змянілася абаронай, паступовай стратай былога значэння і ўплыву. У самае незайздроснае становішча трапілі арыяне, якія вылучаліся максімалісцкай крытыкай існуючага грамадскага парадку. Іх ідэолагі прапаведвалі сацыяльную роўнасць, вызваленне сялян, раздачу маёмасці бедным, адказ ад пасад і вайсковай павіннасці. На такіх пачатках была ўтворана вядомая Ракаўская арыянская камуна, куды сышлося шмат шляхты і гараджан з Польшчы, Беларусі і Літвы. Перад тым многія з іх прадалі свае фальваркі і багацце, унеслі грошы ў скарбніцу камуны, але потым большасць камунараў аб гэтым шкадавала. Бо для жывога сацыяльна-палітычнага руху такая найўнаўтапічная праграма не падыходзіла. Аб якім вызваленні сялянства магла весціся сур'ёзная размова, калі, наадварот, узмацнялася яго эксплуатацыя. Поўнае заняволенне сялян у Польшчы зацвердзіў сейм 1573 года, а на землях Вялікага

княства — Трэці Статут 1588 года. Становішча іх было такім пакутлівым, што за паляпшэнне мужыцкай долі выступалі і каталіцкія публіцысты. У звестках адносінах да сялянства абвінавачваў шляхту Пётр Скарга, якога з пасады рэктара Віленскай акадэміі запрасілі заняць месца каралеўскага прапаведніка. Але з іх да гуманнасці бескарысныя, калі паслабленне гнёту пагражае паменшыць прыбытак. Прыгон толькі ўваходзіў у сілу, яму лёс наканавы амаль тры стагоддзі жыцця, і зварот да шляхты з прапановай аддаць сялянам волю, зроўніцца з імі адгукаўся толькі нянавісцю. Зрадай патрыятычным інтарэсам успрымалася і прапаганда няўдзелу ў войнах. У студзені 1558 года Іван Грозны распачаў Лівонскую вайну, у якую ўцягнуліся прыбалтыйскія дзяржавы, у тым ліку Польшча і Вялікае княства. У 1561 годзе, згодна з Віленскім дагаворам, Лівонскі ордэн трапіў пад уладу Вялікага княства Літоўскага. Іван Грозны замірыўся з Швецыяй і пайшоў з мячом супраць Вялікага княства. Рускае войска захапіла значныя тэрыторыі, многія паны і шляхта страцілі маёмасць, шмат людзей загінула ў бітвах, а вайна з пераменным поспехам вялася дваццаць пяць гадоў. У такіх умовах пацыфісцкая прапаведзь пагражала арыянам поўнай ізаляцыяй.

Будны выявіў сябе палітычным рэалістам, калі на сінодзе ў Іўі выказаўся супраць жорсткасці сацыяльных устаноў сваёй партыі. Уласныя погляды на сацыяльна-палітычныя пытанні ён выклаў у кнізе «Аб свецкай уладзе», надрукаванай у 1583 годзе. Цікава, што ў ёй прыводзіцца пратакол дваццацігадовай даўнасці, гэта значыць Будны веў дзярыўшці карыстаўся вялікім архівам, які творча апрацоўваў. На жаль, паперы асветніка не захаваліся: ці ён сам знішчыў іх у апошнія гады жыцця, калі застаўся ў бядоце і вандраваў па дварах сяброў, ці яны згубіліся ў наступных пакаленнях.

Публікацыя працы «Аб свецкай уладзе» была выклікам арыянскай суполцы, што годам раней выключыла Буднага са свайго складу «за бязбожны перакананні і дзеянні». Канкрэтна яго пазбавілі сана міністра за самавольную, без цензурнага прачытання ў абшчыне, публікацыю твораў Якава Палеолага, чые погляды ён падзяляў, і за прамовы супраць малітваў, якімі звяртаюцца да

Хрыста. Сінод 1584 года пакінуў у сіле адлучэнне Буднага і патрабаваў ад Кішкі парваць з ім адносіны. Падтрымліваць Буднага сродкамі Кішка не пэрастаў, але, саступаючы жаданню кіраўніцтва абшчыны, зачыніў для яго доступ у друкарню. Выключэнне з суполкі лічылася раўнасільным абвяшчэнню па-за законам, пазбаўленне сана пазбаўляла і аудыторыі: для чалавека дзейнага, зацікаўленага ў слухачах,— гэта вялікая страта. Знайсці новага смелага мецэната ў тых гадах ужо было немагчыма. Не жадаючы заставацца без справы, Будны свае найбольш мяжовыя погляды змякчыў і ў 1588 годзе ў Брэсце замірыўся з «братамі».

Але і выданне палемічных твораў, якое выклікала адлучэнне, і тактычны зігзаг з замірэннем — не толькі асабістая справа Буднага. Ён выказваў думку свайго крыла і, хутчэй за ўсё, дзейнічаў пэўным чынам пасля парад з блізкімі людзьмі. Сябраваў Будны з беларускім асвеціцелем Васілём Цяпінскім, у хаце якога чытаў аднадумцам рукапіс сваёй працы «Аб галоўных палажэннях хрысціянскай веры». Меў чым падзяліцца і Цяпінскі, Відаць, Будны быў сярод першых слухачоў перакладзенага ім на беларускую мову Евангелля і напісанай да яго прадмовы, глыбока гуманістычнай па зместу. Уявім і мы далёкі зімовы вечар, хату Цяпінскага, нацепленьг пакой, свечку на сталі, за ім двух нашых выдатных асветнікаў, цішыню, у якой чуецца ўрачысты голас гаспадара:

«В тую потребу отчизны ваше, в простоту грубую про недостаток науки братии ваше прикладом своим милосерным, если есть што милости братерское у вас,— гды ж межы всеми люцкостями ничего не есть так власного, а злашча богобойному человеку, яко уликоване, которым указуем по себе некое подобенство добротливости божее, а наконец, дле заплаты себе от пана вечное,— тому народу вашему, неумеетностью заведеному и утрапеному, допомагаючи, митрополита вашего, владык и учителей ваших до того прозбами вашими вели, жебы не подкупов, не посулов дле поседания столиц один перед другим, не до животей и привилеев, один над другого обварованейших, але слова боже го сами се учили и других з маетностей и именей от ваших предков им не на марнотрацтва, не на строй и што такого, але

дле наук наданых. Ова бы ку науце,— леч не такой, яко тепер на вечный свой встыд только прочести и то ледво в своем езыку не больш учатсе,— школы заложити и науку слова божего, от так много лет занедбаную, выдвигнути братьи вашей хотели и усиловали. Которих я не одному которому, але всим и з тою потребою отчизнывашебогобоинойпилности,растропностииверности поручаю и zostавую, просечи пана, а бых был готов, если она до конца згинет, з нею згинуть, або, если через ваш ретунок будет выдвигнена, з вами и з нею выбринуть».

Меў дружбу Будны і з вядомым гісторыкам і паэтам Мацеям Стрыйкоўскім. Адным з блізкіх таварышоў яго лічыўся філосаф Андрэй Валан, маёнтак якога знаходзіўся недалекі ад Валожына. Блізкія адносіны звязвалі асветніка з паэтам і перакладчыкам Кіпрыянам Базілікам. Як зацікаўлены кнігавыдавец сустракаўся ён з Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам. Усё гэта былі людзі таленавітыя, большасць сярод іх з лепшай еўрапейскай адукацыяй, асветнікі і гуманісты; яны мелі над чым паразважаць.

Шырокая вядомасць Буднага раздражняла ягоных супярэчнікаў, і езуіты пусцілі ў абыходак шэраг недарэчных выдумак, прызначаных прынізіць асобу філосафа. Напрыклад, хадзіла такая байка: нібыта салдаты, якія вярталіся з вайны супраць рускіх, міналі нейкую вёску, дзе гасцяваў тады Будны. Даведаўшыся ад людзей пра арыяніна, яны выцягнулі яго на вуліцу і хацелі засекчы за тыя абразы Хрыста, што прынеслі яму чорную славу, але быццам Будны, убачыўшы над галавой батароўку, выракся сваіх арыянскіх поглядаў і перакананняў. Напад п'яных, кімсьці нацкаваных жаўнераў і сапраўды мог мець месца, але адрачэнне — злая выдумка, тая кара езуітаў, якая ніколі не здзейснілася. Будны пры цвёрдасці сваіх поглядаў і маральным рыгарызме такое сабе не дазволіў бы і дзеля выратавання жыцця.

Супраць мысліцеля было накіравана і парадзіраванае апісанне езуіцкім аўтарам Фрыбеліусам апошніх дзён Сымона Буднага: «...ужо за два гады да смерці ён зусім звар'яцеў, не жадаў нічога ведаць і чуць ні пра Бога, ні пра

Хрыста; нават за тры дні да смерці ён страшна роў, напаўняючы крыкам двор пана Льва Маклака і яго сусе дзяў. Але калі эканом гэтага маёнтка пан Віткоўскі пераконваў яго, каб ў апошнія дні звярнуўся да Бога... ён схапіў яго за рукі і

казаў: «Клянуся маёй душой, я не прызнаю Бога, не ве даю нічога пра Бога, клянуся маёй душой, я не прызнаю Хрыста і зусім не думаю пра яго». На думку Фрыбеліуса, словы і пакуты Буднага сведчаць аб яго вар'яцтве і божай кары за ерась. Але калі гэты запіс праўдзівы, дык ясна, што вучоны трымаўся сваіх перакананняў да апошняй хвіліны і не адмовіўся ад іх нават у муках смяротнай хваробы.

Цвёрдае рэальнае мысленне не дазваляла Буднаму падманвацца адносна вынікаў справы, якой ён прысвяціў сваё жыццё. Нішто з таго, што ў маладыя гады здавалася блізкім да ажыццяўлення, не здзейснілася; на каралеўскім троне Рэчы Паспалітай замест ст асве чанага манарха сядзеў абмежаваны і ганарлівы Жыгімонт Ваза — «езуіцкі кароль», як ён сябе называў; адказныя асобы гаспадарства — ваяводы, кашталыны, старосты, абавязаныя сцвярджаць справядлівасць, усе чыста болей дбалі пра сябе, пра ўласны інтарэс, чым пра народ і дзяржаву; замест павагі да чалавечай годнасці назіраўся бессаромны гвалт дужага над залежным; народная асвета, закліканая ўзбагаціць духоўнае жыццё кожнага, абмяжавалася адукацыяй шляхты і апынулася ў руках езуітаў; працы Буднага ляцелі ў агонь; нядаўнія «браты» выказвалі такую ж нецярпімасць, як і супярэчнікі; замест свабоды самавыяўлення, замест ведаў старанна насаджваліся прымхі, тупая вера, фанатызм.

Сканаў Сымон Будны ў 1593 годзе. Яго апанент на полацкіх дыспутах Пётр Скарга шчасліва дажыў да глыбокай старасці. Пры аднолькавай адоранасці і актыўнасці гэтыя два чалавекі мелі непадобны лёс, розную уд ачу ў галоўных справах свайго жыцця. Бо Скарга шчыра служыў дзяржаўнай царкве, Будны — апазіцыйнай. Варта адзначыць, што першаму, як другому, нічога не далася дарам. Скарга нарадзіўся ў сялянскай сям'і. Дзе д яго насіў прозвішча Павонскі. За звычку на ўсё і ўсіх скардзіцца князь Януш Мазавецкі даў яму мянушку, якая

і засталася за родам. Дзякуючы заслугам Пятра Скаргі род атрымаў шляхецтва. Шырокую славу яму самому прынеслі не столькі рэктарства ў Віленскай акадэміі, каталізацыя прылучаных інфлянтаў ці ўдзел у здзяйсненні Брэсцкай уніі цэркваў, колькі прамовы на сеймах. Як каралеўскі духоўнік Скарга на працягу дзесяцігоддзя адкрываў усе сеймы сваімі красамоўнымі казаннямі. Праз два стагоддзі ўвагу да яго асобы і творчасці абудзілі Адам Міцкевіч лекцыямі па славянскіх літаратурах, Юзаф Крашэўскі біяграфічным раманам і Ян Матэйка выдатным мастацкім палатном. Жыццё ж і спадчына Сымона Буднага чакаюць сваіх Міцкевіча, Крашэўскага, Матэйку па сённяшні дзень.

Шчаслівыя тыя з людзей, хто пад канец свайго веку можа сказаць, што праца іх прынята паслядоўнікамі і жыццё іх не падманула. Якую ж гаркату, які сум павінен адчуваць вучоны, асветнік, грамадскі дзеяч, бачачы адваротнае! Якая спадзея сагравае яго? Якой ве рай ён трымаецца? Адною — верай у прышласць, што надарыцца больш разумнай, выкажа больш дабрыні і спагады да людзей, увагі да ісціны, імкнення да дабрадзе йнасці. «Выбар зроблены,— пісаў Сымон Будны, пачынаючы крытычны аналіз Новага завета,— але ўсё ж я ўпэўнены, што працу маю лепш ацэняць нашчадкі». Так і здарылася.